

նոնց տուին, որոնք առանց զգեստի մը նացեր էին իրենց խորշերէն հազիւ վախած: Նոյն գիշերն ալ ժայռերուն վրայ անցուցինք վառած կրակներնուս չորս կողմը շարուած: Երկու օր բաց օդուն պառկեցանք շորացեալ ծովու խոտերով և նավուն կտորուանքներով տաքնալով:

« Հոն էր, սիրելի ծնողք, որ առաջին անգամ իմացայ թէ ինչ էր կարօտութիւնը: Օրը երկու հեղ կերակուր կը բաժնուէր, որ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ չոր հացի կտոր մը ոչ ինչ աւելի մեծ քան զհաւկիթ մը, իսկ ըմպելիքնիս եղաւ քարաժայռին խոռոչներուն մէջ անձրևէն ժողվուած ծովախառն ջրերը:

Ամեն բաներս կորսնցուցեր էի, սրն տուկա, շներս, խեղճ կենդանիներ. ժաւմանակ չունեցայ զիրենք քակելու: Զինտորական գրպանս կրցայ ազատել, վրաս անցունելով այն շիփոթութեան աւտոն. նոյնպէս ժամացոյցս և քանի մը ձերմակեղէն, որոնք դիպուածով ծոցս գտնուեցան. նոյնպէս ատրճանակս ալ շտապաւ հազիւ կրցեր էի գօտիիս անցունել. բայց այդ ամենը ինչ վիճակի մէջ: Վերջապէս ճամբու ծածկոյթս ալ, այն որ, աղնիւ մայրիկ, դու տուիր ինծի քեզմէ մեկնելու ատենս. երկրորդ առտու ալիքները բերին ժայռին վրայ ձգեցին. զինուոր մըն ալ ժողվեց ինծի բերաւ:

Ամսուն 17-ի կիրակին էր որ ընդ առաւօտն ժամը տասնին՝ եկան հինգ ըսպանիացի պալանսէ՛ններ զմեզ խալըսելու: Նախ կնիկները, տղաքը, վերջը հիւանդները մոտցինք մէջը, վերջը մտան մնացածները: Հոն տեսնելու էր կարճ, բայց սրտաճմլիկ տեսարան մը. մեր խնդութենէն թէ կ'ազատինք, զիրար կը գրկէինք և զիրար կ'ողջագուրէինք, հրաժեշտ տալով մեր թշուառ վախճանեալ ընկերաց և կը հեռանայինք տեղէն:

Կէսօրուան ժամը մէկին էր՝ Օրանի նաւահանգիստը կը մոնէինք, ուր անբաւ ժողովրդոց բազմութիւն մը ծովեզերքը խռնեալ մեզի կը սպասէր. ամեն մարդ ձեռքերնին երկնցուցած խըն

դակից կ'ըլլային մեզ, էրիկ մարդիկ իրենց գլխարկը շարժելով, կանայք թաշկինակները: Իսկ մէք, զի ժամ է ալ ծիծաղելու, այլակերպ և այլատարազ կերպարանքի մէջ մտած էինք: Միւսիէ խաթունը զինուորի մեկնոց մը առած էր վրան, էրիկն ալ ոտուէրները պատռատուն բանդալոնի կտորներու մէջ պլլած, և այլն և այլն: Իսկ իմ վերարկուս վրաս էր, բայց գլխարկս չգիտեմ ուր. գլուխս թաշկինակ մըն էի պլլած. ոտքիս կօշիկները բոլորովին ապականեալ ծովու ջրէն, ինչպէս նաև բոլոր մէկալ զգեստներս, մատուէրներս մէջէն կ'երևային. բանդալոնս պատռած այն խեղճ քահանայէն որ խղճուեցաւ. միով բանիւ՝ ես ալ ապուշ բան մը դարձեր, երազ տեսնել կը կարծէի. ցամաք որ հասանք՝ ալ կարողութիւն չկար վրաս, ինչպէս նաև ամենուն, զմեզ ոտքի վրայ բռնելու . . . »:

Լսեմք 'ի վերջին լրոյ, որ սկսեր են այդ ընկզմեալ նաւը հետախուզել, և մէջի աղբանքները դուրս հանել. փետրուար ամսուն մէջ լուր կուտային, որ մինչև 50000 ֆրանքի բան կրցեր են հանել:

Մարկոս Արեւիկոս կայսեր քոչոքն, որ իր նշանաւորութիւնը կը գրէ:

Մարկոս կայսր Հռոմայ, կուռնելիոսի հաւատարիմ բարեկամիս ողջոյն. առողջութիւն ու բարեբախտութիւն կը բաղձամ:

Ինչպէս որ մինչև հիմայ իմ նեղութիւններուս մէջ ինծի հետ եղար, այսպէս ալ հիմայ խրկեցի որ քեզ կանչեն իմ յաղթանակիս վրայ ալ ինծի հետ ուրախանալու: Գիտես որ ինչ վիշտեր քաշեցինք ան պատերազմին մէջ, այնչափ գանձ ու գերի Հռովմ բերելու: Պարթևները իրենց երկրին մէջ խիստ կտրիճ են. ամեն մարդ իր տունը տեղը

սրտանց կը պաշտպանէ . իրաւունք ալ է ասանկ ընելը, աղէկ մարդիկ ալ ասանկ կ'ընեն . իսկ մենք անիրաւ տեղը կեանքերնիս կը դնենք՝ ուրիշները կու գոպտելու համար . Նախանձելու բան մը չէ որ խեղճ ողորմելի հոռմայեցի զօրավար մը, առօրեայ յաղթանակի մը համար որ Հռովմ' իրեն կը չնորհէ, հազար անգամ կեանքը վտանգի դնէ : Թող որ իրեն հետ պատերազմի դացողներն ալ Հռովմ' մնացողներն ալ իրեն անուանը անդուլթ դատաւոր կ'ըլլան . վասն զի իր արդիւնքը ուրիշներուն լեզուէն կախուած է, որոնք անանկ կը դատեն զինքը՝ ինչպէս որ նախանձը իրենց տուն կու տայ : Բայց մեր անմըտութիւնն է որ ընդունայն փառքի մը համար մեր կեանքն ալ մեր անունն ալ վտանգի կը դնենք : Երգում կ'ընեմ . անմահ դից, որ յաղթանակիս օրը՝ կառքին վրայ ելլալու ատենս՝ մոռէս կ'անցնէին թէ որչափ վեր 'ի վերոյ կը մըտածեն մարդիկ աշխարհքիս բաներուն վրայ : Ո՛վ Հռովմ', անիծած ըլլայ քու խեղազարութիւնդ, անիծած ըլլան աւոնք ալ որ քու հպարտութիւնդ սնուցին, աւելի անիծած ըլլայ ով որ աս փառամոլութեան հանդէսը հնարեց : Ասկէց մեծ անզգամութիւն կրնայ ըլլալ որ՝ Հռոմայեցի զօրավարի մը ուրիշներուն երկիրը յափշտակելուն համար, ուրիշ ազգերը տակնուվրայ ընելուն համար, քաղաքները կողոպտելուն համար, բերդերը աւերելու համար, աղքատներուն ունեցածը առնելուն համար, անիրաւները հարըստացնելուն համար, անթիւ արիւններ ընելուն համար, որբեր ու որբաբոններ շատցնելուն համար, այսչափ չարիք ընելուն համար, փառաւոր յաղթանակ տրուի : Ասկէց մեծ ինչ խեղազարութիւն կրնայ ըլլալ . անթիւ մարդիկ մեռնին, ու մեռցնողը յաղթանակ ընէ փառաւորուի . խեղճերուն դիակունքը դեռ չէին թաղուած երբոր ես Հռոմայու մէջ յաղթանակ կ'ընէի : Կ'երդնում անմահ դից, (մէջերնիս մնայ), յաղթական կառքին մէջէն տեսնելով այն ողորմելի

գերիներն որ շղթաներով կապած առջևէս կ'երթային, կը մտածէի որբաւորներուն լացը, ու սրտէս արիւն արցունք կը թափէի . ինչ մեծ անօրէնութիւն է՝ ուրիշի ողբը իրեն ուրախութիւն ընել : Անիծած Հռոմ', անիծած ես, ու անիծած պիտոր ըլլաս . օր մը պիտոր տեսնուի քու վրադ ալ ինչ որ հիմայ կը տեսնենք մեզմէ առաջ եղած թագաւորութիւններուն վրայ . վասն զի ինչպէս որ բռնութեամբ տիրեցիր թագաւորներու ու թագուհի եղար, ասանկ ալ օր մը իրաւամբ աղախին պիտոր ըլլաս ծառաներու : Փան զբաբիւն քաղաքը հին չըլլաս, քան զիլիոն աղւոր չըլլաս, քան զհարքեդոն հարուստ չըլլաս, քան զՏրոլա ամուր չըլլաս, քան զթերէ բազմամարդ չըլլաս, Կորնթոսէն ու Կ'ապուլայէն աւելի բերդեր ու աշտարակներ չունենաս, Տիւրոսէն աւելի զուարճութիւններ չունենաս, Ագուլիէս քաղքէն անառիկ չըլլաս . ասոնց ամենքն ալ իրենց այնչափ առաքինի մարդիկներովը կործանեցան կուրան . իսկ դուն կը յուսաս որ միշտ պիտոր մնաս այսչափ մոլութիւններովդ . ստոյգ գիտցիր որ թող փառքն որ հիմայ դու ունիս՝ անոնք ալ ունեցան . ուստի դուն ալ անոնց հիմակուան կործանումը պիտոր ունենաս :

Ո՛վ Կուռնելիոս, կ'ուզես որ քեզի ըսեմ Հռոմայու կործանումը ո՞րն է, թէ և առանց արցունքի չեմ կրնար ըսել : Ես որ Հռոմայու կայսրն եմ, այսօր պատերազմի հրաման մը կը հանեմ . փողը կը զարնուի զօրք ժողովելու, հազարապետներ հարկւրապետներ որոշելու . սոսկալի բան . դրօշակները բացուածին պէս՝ հրաման է ամեն անօրէնութիւն գործելու . զաւկրներ մայրերնին երեսի վրայ կը թողուն, աշկերտներ ուսմունքնին ու արուեստաւորներ արուեստնին մէկդի կը դնեն, ուղաճնին ընելու համար, որովհետեւ ան ատենը դատաստան ու պատիժ չկայ : Ոչ աստուածներէն կը վախեն, ոչ մարդկանց . մէկը տաճարները կը կողոպտէ, մէկալը տներուն դռները կը

կոտորուի. ոմանք ազատները գերի կ'ընեն, ոմանք բանտարկեալ յանցաւորները կ'ազատեն. բոլոր գիշերները խաղի կ'անցընեն, ու օրն 'ի բուն հայհոյանք. ամեն չարիք կրնան ընել, բարիք մը ձեռքերնէն չիգար. իսկ լրբութիւննին ամօթ է գրել. կնիկնին կը թողուն, ուրիշինը կը յափշտակեն, խեղճ ողորմելի համեստ աղջիկները կը բռնադատեն. տուն չմնար որ չմնեն իրենց անօրէնութիւնը ընելու: Հասարակ զինուորներն որ ասանկ կ'ընեն, մտածէ զօրավարները ինչ չեն ըներ. գոռոզութիւններնուն չափ չկայ, կ'ուզեն զազանաբարոյ երևնալ, կ'ուզեն որ ամենքը իրենցմէ վախնան, ամենուն ահարկու կ'ուզեն ըլլալ: Երբոր Պենտագոնիս էի, օր մը ձեռքիս տակը եղող զօրավարներուն մէկը չգիտնալով որ ես կը լսէի, տես ինչ ըսաւ խեղճ պառաւ կնկան մը՝ որ զինքը հիւր ընդունեի էր. Գուք գեղացիներ չէք գիտեր զօրավար ինչ ըսել է. գիտցիր որ երկրաշարժ չըլլար՝ եթէ Հռոմայեցի զօրավար մը սպառնալու որ չըլլայ. երկինք կ'որոտայ ու կայծակներ կ'ինչեցընէ որոնց որ մեզի չեն հնազանդիր: Լսեցիր իր գոռոզութիւնը, հիմայ իր քաջութիւնն ալ լսէ. աս այն զօրավարն է որ պատերազմը սաստկացածին պէս՝ առջինը եղաւ փախչողներուն, ու թողուց կայսերական դրօշակը անանկ վտանգաւոր ատեն՝ որ յաղթուելու վրայ էինք. անոր համար երբ պատերազմը լմնցաւ, գլխատել տուի զինքը: Աս ասանկ է. որ զինուորն որ մեծ մեծ կը խօսի, գործքի մէջ ամենէն վախկոտն է:

Ասկէց աւելի ինչ կ'ուզես որ բեմ զինուորներուն ըրած անօրէնութեանցը վրայ. ուրկէց որ կ'անցնին, ուր որ կ'ինչնան, անասուն չեն թողուր որ չըմորթեն, այգի չեն թողուր որ չկթեն, գինի չեն թողուր որ չխմեն, կերակուր չեն թողուր որ չլափեն, առանց հատուցմունք մը ընելու: Անկարգութիւնը ան աստիճան հասած է որ զիրենք տեսնելու որ ըլլաս՝ ամեն մէկը ապստամբներու գլուխ կը կարծես, մարդասպաններ

ըլլաւ ու աւազակներու հրամանատար: Արժանի չէիր աս թշուառութեանը ո՞վ հռոմ. այն հարազատ Հռոմայեցիներն որ ատենօք չորս դիդ կը տեսնէիր, չէ թէ հիմակուան պէս խորթ զաւկներ, Յունաց փիլիսոփաներուն վարժարանէն ելած աշակերտներու պէս կրթուած էին: Կուէնտիոս Կինկիննատոսէն ինչուան Մարկոս Մարկելոսը՝ Հռոմայու փառքն ու պատիւը այնչափ մեծ որ եղաւ, իր զինուորական կրթութենէն էր. երբոր մեր զօրավարները սկսան գէշնալ, ան ատենը եղաւ մեր կործանումը: Անիծեալ ըլլաս դու, ո՞վ Ասիա, անիծեալ ըլլայ օրն որ քու վրադ տիրեցինք. բարիք մը չտեսանք քեզի տիրելէն, ու չարիքը միշտ պիտոր ողբանք: Գանձ ծախեցինք վրադ՝ քեզմէ մոլութիւններ գնելու համար. մենք քու քաղքըներդ ոտքի տակ առինք, դուն մեր առաքինութիւնները. մենք քու բերդերդ կործանեցինք, դուն մեր բարի սովորութիւնները. մենք զքեզ բռնութեամբ գերի բրինք, դուն մեր կամօքը զմեզ քեզի գերի բրինք:

Ո՛հ, թէ որ թագաւորները գիտնային ինչ ըսել է պատերազմ, ինչ հոգ ու մտմտուք իրենց, ինչ տակնուվրայ ըլլալ իրենց երկրին, ինչ անբաւ ծախք, ինչ աղքատութիւն ժողովրդոց, ինչ թոյն իրենց ժառանգներուն. ո՛հ թէ որ զգային աս ամեն բանը ինչպէս որ ես կը զգամ, չէ թէ արիւնով ու բռնի ուրիշի երկիրը կ'առնէին, այլ լալով ու աղաչելով ալ մէկը իրենց որ տար չէին ընդունել: Ոչ երբէք մեր զօրավարներէն մէկը քսան հազար ասիացի մեռուց զէնքով, առանց երկու հարիւր հազար Հռոմայեցիի արիւնը մտնալու այն մոլութիւններովն որ Ասիայէն Հռոմ բերաւ: Մեր եօթը անուանի զօրավարներուն ձեռքովը Ասիա իր գէշութիւնները Հռոմ խրկեց. որոնք ըլլալնին չեմ ըսեր որ անուննին չաւրի: Միայն թող սորվին թագաւորներն որ ուրիշի երկիրը առնել ինչ ըսել է: Ի՞նչ է որ թագաւորներուն գանձը կորսնցընել կուտայ, ու կարօտ կ'ընէ զիրենք ուրիշինը առնել, տաճարները կողոպտել, հպա-

տակներնուն վրայ ծանր տուրքեր դնել, կաշառ ուտել, ու բամբասուիլ օտար ազգերէն, ու իրենց ժողովուրդը իրենց թշնամի ընել: Թէ որ չես գիտեր ի՞նչ ըլլալը, ես քեզի ըսեմ: Թագաւորները մարդկանց հետ կը կենցաղավարին, մարդկանցմէ խորհուրդ կը լսեն, իրենք ալ մարդիկ են. ուստի երբեք հպարտութեան համար, երբեք ալ խոհեմութիւննին պակաս ըլլալէն, կը կարծեն ու կը լսեն ալ ուրիշներէն՝ որ հարստութիւնն է իրենց անունը մեծցընողը, յիշատակնին չմնար թէ որ պատերազմ չընեն, ու Հռոմայու կայսեր իրաւունք կը սեպեն՝ բոլոր աշխարհքի տիրելը. աս անիրաւ մտածմունքը՝ իրաւամբ կորսնցընել կու տայ ունեցածնին. կրնային հանգիստ ապրիլ իրենց ունեցած հարստութեամբը, կ'աղքատնան պատերազմ ընելով. կրնային սիրելի ըլլալ ամենուն, ատելի կ'ըլլան. կրնային վայելիլ ապահովապէս իրենց կեանքը, զիրենք վտանգի կը դնեն. ամենքը իրենց կարօտ ըլլալուն տեղը, իրենք ամենուն կարօտ կ'ըլլան: Ի՞նչ փնտրէ կրնային ընել թագաւորութեան մը թշնամիները՝ իր զօրքին ըրածէն ետեւ: Թշնամիները սահմանադուր կը կողոպտեն, մերինները բոլոր տէրութիւնը. անոնց կրնանք դէմ դնել, ասոնց և ոչ կրնանք դէմ խօսիլ. թշնամիները օր մը միայն կու գան կը յափըշտուեն կ'երթան, իսկ մերինները ամեն օր կը գողնան ու միշտ հետերնիս են. անոնք վախ ունին մեզմէ, ասոնք և ոչ կ'ամաչեն: Աւելի կը վախնամ հարիւր զինուորի գունդ մը կազմել, քան թէ յիսուն հազար թշնամեաց դէմ պատերազմ ընել. վասն զի հոն մէկ ժամու մէջ աղէկ կամ գէշ կը լինայ՝ ինչ որ բախտը որոշեր է. իսկ ասոնց հետ բոլոր կեանքս կը մաշի:

Ի՞նչ ընեմ ուրեմն, իմն Կուռնելիէ, ասանկ է ու ասանկ պիտոր ըլլայ. ասանկ գտայ, ասանկ ալ պիտոր թողում: Աստուածները արդար են. որովհետեւ անքանիք անիրաւաբար չարիք կ'ընենք ուրիշներուն երկրին մէջ, իրաւամբ թող

կու տան որ մերիններն ալ մեզի չարիք ընեն: Աս գրածներս քեզի օգուտ մը չեն ըներ, բայց գրելովս կը հանգչիմ: Կը խնդրեմ աստուածներէն որ քեզի բարի կեանք տան, ինծի ալ բարի մահ: Քուկին Մարկոսդ է որ իր Կուռնելիոսին կը գրէ:

Յարմար պատասխան.

Յովսէփ ու Բենեդիկտոս, երկու արուեստաւոր երիտասարդներ, օր մը անցնելով գեղի մը բանջարեղէնի պարտիզի մը քովէն, ըսաւ Յովսէփ իր ընկերոյը. Նայէ Բենեդիկտոս, ի՞նչ մեծ կաղամբ մը կայ աս պարտէզին մէջ, ամենէն չեմ յիշեր որ կենացս մէջ նմանը տեսած ըլլամ: Իրաւցընէ մեծ է, ըսաւ Բենեդիկտոս, բայց ան աստիճանի չէ ինչ որ ես Գաղղիա եղած ատենս մէկ մը տեսեր եմ, որ մեր ժողովրդապետին տնէն ոչ ինչ նուազ պզտիկ էր: — Ան ալ չափազանց է, պատասխանեց Յովսէփ, որ արուեստիւ պղնձագործ էր. սակայն ես ալ կը յիշեմ որ ատենօք սա դիմացի եկեղեցւոյն չափ մեծ կաթսայ մը շիներ եմ: — Ի՞նչ կ'ըսես, կանչեց Բենեդիկտոս զարմանալով մը, ու ի՞նչ միտքդ եկաւ որ ատ մեծ կաթսան շինեցիր: — Քու տեսած կաղամբդ մէջը եփելու համար, պատասխանեց Յովսէփ:

ՄԱՆՐ ԳԻՏԵԼԻՔ

Վիճակագրականք. — Բարիք քաղաքին հիմակուան բնակիչը իբր 1,800,000 կը հաշուի:

Անցեալ տարուան վիճակագիր ցուցակին մէջ նշանաւոր է հոկտեմբեր ամսուն ծննդոց և վախճանելոց տրուած տեղեկութիւնը որ մայրաքաղաքին քուրբայի բռնուած ամիսն էր: Տարւոյն առջի ինը ամիսներու մէջ ծնունդը միշտ ի վեր էր քան